

Rodovo-diferencovaný pohľad na socializáciu (v kontexte SÚČASNÝCH diskusií o DVOCH typoch morálneho zdôvodňovania)

Etela Farkašová

Summary:

Gender-differentiated View on the Socialization (in the Context of the Contemporary Discussions about two Types of Moral Reasoning)

The author deals with the gender dimensions of the socialization, she focuses on the importance of these dimensions for creating his/her gender identity and also for moral development. The second part of the paper brings some discussions about two distinct moral orientations (of justice and care) and two types of moral reasoning elaborated by C. Gilligan. The author introduces the main features of this conception as the critical response to the conception of L. Kohlberg.

Každá spoločnosť disponuje určitým súborom hodnôt, noriem, obrazov a očakávaní voči svojim členom a usiluje sa tento súbor prostredníctvom socializačného procesu odovzdávať mladším generáciám a vytvárať tak istú hodnotovú kontinuitu, ktorá by mala zaručovať relatívnu spoločenskú stabilitu. Súčasťou socializačného procesu, v ktorom si jednotlivci od najútlejšieho detstva tieto kultúrne súbory osvojujú a vlastným životom reprodukovujú, sú aj isté normy, obrazy a očakávania, ktoré súvisia s rodom jedinca, s rodovou identitou a rolou. (Kategória rodu - anglický termín "gender" - odkazuje na sociálne a kultúrne rozdiely a vzťahy medzi mužmi a ženami, ktoré sú historicky a sociálne podmienené, kultúrne konštruované). S kategóriou rodu začala pracovať feministická teória ako s účinným teoretickým nástrojom, pomocou ktorého bolo možné opísať a skúmať socio-kultúrne mechanizmy produkcie i reprodukcie ženských/mužských identít, rolí, stereotypov ([8], 33 –34).

Nebolo náhodné, že vo feministických teóriách sa venovala utváraniu rodovej identity veľká pozornosť. Výskumy opierajúce sa najmä o psychoanalytické východiská, kladli dôraz na to, že procesy socializácie, v ktorých sa utvára osobná identita človeka, prebiehajú u chlapcov a u dievčat rôzne a že v dôsledku odlišnosti procesu socializácie či formovania identity sa oba rody vyznačujú špecifickými psychologickými a kognitívnymi štruktúrami. Zároveň poukázali aj na nemenej dôležitý fakt, že do obsahov pojmov "mužskosti" a "ženskosti" sú kultúrne utvárané obrazy, očakávania a normy premietnuté v oveľa väčšej miere, ako sa tradične predpokladalo. Rod totiž funguje – popri individuálnej rovine – aj v rovine symbolov (rodový symbolizmus) a v rovine organizácie sociálneho života (rodovo-špecifická deľba práce), operuje teda ako istý organizačný princíp a kontrolný mechanizmus individuálneho a kolektívneho správania. Rodový symbolizmus a rodová organizácia spoločenskej deľby práce sa z generácie na generáciu reprodukovujú tým, že jedinci sa od detstva učia: a/ rodovými rolami, b/ vnímať okolitý svet cez rodovo-diferencované, hierarchicky usporiadané štruktúry, takže všetky tri aspekty „rodovej reality“ (symbolický, inštitucionálny, individuálny) sú navzájom prepojené ([5], 17 a n.). Metodologický význam kategórie rodu spočíva v tom, že táto umožňuje odhaľovať súbor sociálne etablovaných, neraz aj politicky regulovaných (sankcionovaných) očakávaní a kultúrnych symbolov, ktorými sa zabezpečí reprodukcia „ženských“ a „mužských“ charakteristík, stereotypov, ale aj deľby práce (nielen v privátnej sfére), ktorými sa uskutočňuje kultúrna a politická diferenciácia v danej spoločnosti ([8]).

Socializáciou sa v človeku od mala upevňuje presvedčenie, že jestvujúce rodovo-diferencované vzory správania, typy myslenia, videnia skutočnosti, spôsoby konania sú správne. V prospech tohto presvedčenia sa argumentuje jednak ich biologickou determináciou (sú "dané", nemenné), jednak odvolávaním sa na overenie tradíciou, dlhovekou skúsenosťou. Rodová socializácia,

ktorou sa "dedia" zaužívané obrazy mužskosti/ženskosti, ich rolí, či obrazy vzťahov medzi rodmi, môže prebiehať cieľavedome, ale aj mimovoľne. Vzhľadom na generačné vzťahy je dôležité uvedomiť si, že rodová socializácia prebieha jednak medzi odlišnými generáciami (intergeneračná rovina), jednak vnútri jednej a tej istej generácie (intrageneračná rovina), pričom, ako sa ukazuje, pôsobenie v rámci druhej je výraznejšie: na rodovo-diferencované správanie chlapcov a dievčat má veľký vplyv to, ako je akceptované a hodnotené vrstovníkmi/vrstovníčkami ([1], 51 a n.). Cieľom výchovy je v oboch prípadoch bezkonfliktné fungovanie rodovo diferencovanej deľby práce, bezproblémové osvojenie rodových identít a rolí. Ani vzhľadom na hodnotové preferencie nie je proces socializácie rodovo-neutrálny, dieťaťu sa ním sprostredkujú rodovo-diferencované vlastnosti, ktoré sa pokladajú v danej kultúre za vzorové, resp. za žiaduce. Rodová identifikácia rozdeľuje a usporadúva jedincov do dvoch oddelených kategórií, pričom rozdiel medzi týmito kategóriami sa spravidla maximalizuje, zatiaľ čo vnútri jednej kategórie sa minimalizuje, v druhom prípade môžeme dokonca hovoriť o istej tendencii k homogenizácii vnútri rodu. Táto homogenizácia (ide o homogenizáciu "podstatných vlastností") sa má dosahovať internalizáciou vzorov mužskosti a ženskosti, ich stereotypizáciou. Rodové stereotypy - podobne ako každý iný typ stereotypov predstavujúcich formu istej idealizácie a simplifikácie - sa vyznačujú veľkou zotrvačnosťou, spravidla sú v osobnosti pevne zakorenené, podporované skôr emocionálne ako intelektuálne, a je potrebná mnohonásobne opakovaná zreteľne odlišná (a zreteľne kriticky zreflektovaná) skúsenosť na to, aby sa dosiahla ich zmena, ich oslabenie či nalomenie. Socializáciou sa totiž zároveň identifikujeme s istým kultúrnym rámcom (čo je pre človeka a utváranie jeho osobnej identity veľmi dôležité), na strane druhej, touto identifikáciou strácame od tohto rámca dištanc, a tak - ak súčasťou výchovy nie je výchova ku kritickému mysleniu - môžeme strácať rozlišovaciu schopnosť, schopnosť odhaľovať vo vlastnej kultúre (aj rodové) stereotypy, predpojatosti, a tak i schopnosť brániť sa proti nim, resp. sa od nich oslobodzovať.

Rodová socializácia predstavuje celoživotný interaktívny proces, ktorý sa začína hneď po narodení a ktorý prebieha na úrovni spoločenských inštitúcií a takisto na úrovni sociálnych praktík. Všetky dôležité znaky prostredia (domáceho, školského, spoločenského) sú štruktúrované v súlade s rodovo-diferencovanými obrazmi a následne aj očakávaniami, ktoré charakterizujú danú kultúru. Nakoľko rodovo-špecifické osobitosti (výchova istých vlastností, schopností, podnecovanie okolím, vplyv jeho očakávaní a pod.) sa zakladajú od najútlejšieho veku, veľmi ťažko možno hovoriť o vrodenej, "prirodzenosti", "danosti" typických chlapčenských a dievčenských znakov. ([7]). V spoločnosti charakterizovanej rodovou nerovnosťou a nespravodlivosťou predstavuje socializácia veľmi účinný mechanizmus reprodukcie tejto nerovnosti a nespravodlivosti, obe nachádzajú podporu nielen vo vonkajšom prostredí (objektívne - štrukturálne faktory súvisiace s mocenskými vzťahmi medzi rodmi v danej spoločnosti), v rodových stereotypoch ukotvených v spoločenskom vedomí i v spoločenských praktikách, ale aj v istých individuálnych (vnútorných, subjektívnych) bariérach, blokádach v podobe pocitov menejcennosti, neschopnosti, ktoré hatia jedincov slobodný vývin, vplývajú na jeho voľbu životnej dráhy tým, že sa ho usilujú vtiesnať do úzkeho rámca zadaného tradičnými rodovými obrazmi a stereotypmi. Je zrejmé, že v patriarchálnej spoločnosti budú tieto bariéry a blokády pôsobiť oveľa viac na utváranie a vývin žien, pretože spektrum ich tradičných vzorov životných dráh je užší, no mimo limitujúceho pôsobenia týchto bariér sa neocitnú ani muži, pretože aj tí sú vykázaní spravidla len do jednej roly (v bežnom vedomí je to rola "živiteľa").

V súčasnosti existuje viacero druhov teórie rodovej identifikácie/identity, ako najrozpracovanejšie sa v odbornej literatúre často uvádzajú: psychoanalytická teória, teória sociálneho učenia a kognitívno-vývojová teória. Východiskom kognitívno-vývojovej teórie, na ktorú sa sústredím, sú práce Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga. Nadväzujúc na učenie J. Piageta o ontogenetickom vývine kognitívnych štruktúr vypracoval Kohlberg teóriu morálneho vývoja ľudského jedinca. Svoju teóriu vybuďoval na báze bohatých empirických výskumov, v

ktorých metódou riadeného rozhovoru zisťoval typ (úroveň) morálneho usudzovania u jednotlivých respondentov. Podobne ako Piaget aj on postuloval sériu stupňov – štádií, táto séria sa začína štádiom sústredenosti na seba, ďalšie štádium charakterizuje akceptovanie sociálnych noriem a napokon najvyššie štádium sa vyznačuje schopnosťou individua kriticky reflektovať sociálne normy spoločenstva a správať sa podľa všeobecných morálnych princípov, predovšetkým podľa princípu spravodlivosti. Ide o prekonvencionálne, konvencionálne a postkonvencionálne štádium, základom tohto najvyššieho stupňa morálneho vývoja je Kantova resp. Rawlsova idea uznania morálnej autonómie každého jednotlivca ako najvyššej hodnoty. Na niektoré momenty Kohlbergovej teórie kriticky nadväzuje feministická teoretička Carol Gilliganová, ktorá rozlíšila v závislosti od rodovo-diferencovaných typov socializácie a utvárania identity dva typy morálky, a to “morálku starostlivosti” a “morálku spravodlivosti” a aj dva typy morálneho zdôvodňovania ([3]). Vychádzala zo skutočnosti, že bázou pre mnohé z Kohlbergových záverov boli hypotetické dilemy, t.j. projektované situácie, v ktorých mal byť urobený morálny súd, testované osoby mali vysvetliť svoje rozhodnutie (aj motívy) v danej situácii. Postupovala tak, že si vytipovala ľudí, ktorí stáli zoči-voči ťažkému morálnemu rozhodnutiu – išlo o dilemu reálneho života, a na tomto základe chcela porovnať riešenia s riešeniami hypotetickej dilemy. Zvolila si skúmanie žien rozhodujúcich sa pre interrupciu, pričom jej nešlo o interrupciu per se, ale o proces morálneho zdôvodňovania a rozhodovania. Gilliganová, ktorá bola dlhoročnou vedeckou spolupracovníčkou L. Kohlberga na Harwardskej univerzite, si nemohla nevšimnúť fakt, že keď sa Kohlbergova škála použila ako meradlo, dievčatá dosahovali horšie výsledky, akoby preukazovali nižšie stupne morálnej zrelosti ako rovnako starí chlapci. Kohlberg totiž zisťoval morálny vývoj tak, že predstrel respondentom istý morálny problém, resp. situáciu morálneho konfliktu a skúmal logiku jeho riešenia; dievčatá zdôrazňujúce vzťahovosť a veriace v komunikáciu ako spôsob riešenia konfliktu, jednoducho nezapadali do obrazu videného cez Kohlbergove kritériá (postavené na usudzovaní na základe logických princípov a princípu spravodlivosti). Ostrie Gilliganovej kritiky smerovalo k samotným základným princípom Kohlbergovej teórie, a tým spochybnilo princíp, ktorý sa v nej chápe ako kritérium morálnej zrelosti. Gilliganová poukázala na to, že tento princíp (spravodlivosti) je charakteristickejší pre morálne uvažovanie a usudzovanie mužov, Kohlberg však (podobne ako aj ďalší významní teoretici psychického vývinu), z neho urobil všeobecnú, univerzálnu normu. Kritické prehodnocovanie výsledkov, ku ktorým dospel Kohlbergov výskum a ktoré údajne potvrdzovali menšiu morálnu zrelosť žien v porovnaní s mužmi, vyústili u Gilliganovej do tvorby vlastnej koncepcie, založenej na princípe starostlivosti. V psychologických teóriách popisujúcich procesy psychosociálneho vývoja, formovania osobnej/rodovej identity ako aj vývinu k psychologickému a morálnemu zrelosti, sa kladie hlavný dôraz na princípy autonómie spojené so separáciou od druhých a individuáciou, pričom tieto princípy sú odvodené z mužskej životnej skúsenosti. Vo svetle analyzovaných teórií, v ktorých sa tematizuje aj problém rozdielu medzi ženami a mužmi pri formovaní osobnej identity v detstve, sa tento rozdiel chápe ako (ženský) odklon od normy, na ktorú sa povýšilo mužské správanie ([3], 42). Autorka pri rozpracovaní svojej teórie sa opiera okrem iného o koncepciu Nancy Chodorovej, konkrétne o jej tézu o odlišnosti interpersonálnej dynamiky formovania rodovej identity u chlapcov a dievčat. Vo svojej teórii objektových vzťahov táto psychologička – inšpirujúca sa a zároveň polemizujúca s freudovskou psychoanalýzou – vysvetľuje túto odlišnosť na pozadí historicky vytvoreného spôsobu rodovej deľby práce a faktu prevažujúcej ženskej starostlivosti a kompetencie pri výchove detí. V dôsledku toho, že o chlapcov sa prevažne stará osoba opačného pohlavia, formovanie rodovej identity a maskulinity sa u nich nutne spája s potrebou separácie, kým u dievčat táto potreba nie je nijako výrazná, formovanie feminínnej identity sa totiž odohráva v kontexte neprerušeného vzťahu (s matkou) a dokonca ženskú identitu separácia ohrozuje - podobne, ako mužskú identitu ohrozuje intimita, spojenie ([3], 37). Gilliganová nechcela vyvrátiť Kohlbergovu teóriu, ale doplniť ju teóriou morálneho vývinu založeného na zodpovednosti voči druhým a starostlivosti, skorigovať jednostrannosti

prevládajúcich psychologických teórií, zakomponovať do vysvetľovania psychosociálneho a morálneho vývoja hlasy žien, ktoré odlišným spôsobom artikulovali morálku, resp. odlišným spôsobom konštruovali morálne problémy a dilemy, a tak vytvorit' širšiu a bohatšiu teóriu, vo svetle ktorej psychologická separácia, ktorá bola po dlhé roky obhajovaná v mene autonómie, osobitosti a slobody už nebude chápaná ako sine qua non ľudského vývoja ([3], 15).

Práve vďaka inakosti ženských hlasov „objavila“ C. Gilligan obrisy morálnej koncepcie, ktorá umožňuje zmenu perspektívy a zmenu interpretácie ženského vývoja, v rámci tejto koncepcie sa zdôrazňuje ako základ morálky starostlivosť a zodpovednosť za druhých – na rozdiel od chápania morálky ako nestrannosti a morálneho vývoja ako pochopenia práv a pravidiel ([3], 47). Tento náčrt dvoch typov morálky, resp. dvoch typov morálnej skúsenosti a morálneho usudzovania autorka ďalej rozvíja vo svojej práci. Jednotlivé štúdie, ktoré boli založené na rozhovoroch s respondentkami a respondentmi, sa týkali problému identity a morálneho vývoja, vzťahu medzi prežívaním a myslením v situácii morálneho konfliktu, ako aj toho, ako ľudia definujú morálne problémy a aké skúsenosti vo svojom živote vnímajú ako morálne konfliktné. Gilliganová na základe svojej kritiky jednostranného, mužsky orientovaného výskumu interpretujúceho ženský morálny vývin ako deficitný formuluje presvedčenie, že je nevyhnutné definovať také vývojové kritériá, pomocou ktorých je možné identifikovať kategórie ženského morálneho usudzovania a načrtnúť obraz chápania vlastného Ja (self) a morálky vo výpovediach dievčat a žien. Podľa Gilliganovej ženy konštruujú a chápu morálne problémy ako konflikt zodpovednosti a nie ako konflikt práv, čo je charakteristické pre morálne chápanie mužov, a teda ústrednými pojmami v ponímaní žien sú pojmy zodpovednosti a starostlivosti, ktoré sa odvíjajú od chápania vzťahov medzi ja a druhými. Autorka zároveň zdôrazňuje, že chápanie zodpovednosti a vzťahov sa vyvíja v istej časovej postupnosti. Výsledky výskumu, hoci neumožňujú širšiu generalizáciu, ako na to upozorňuje aj samotná autorka, predsa len odhaľujú postupnosť troch perspektív, v ktorej po počiatočnej fáze sústredenia sa na prežitie nastupuje hľadisko zodpovednosti za druhých, ktoré je vystriedané tretím hľadiskom, sústredeným na dynamiku vzťahov, v ktorom starostlivosť sa stáva vedome zvoleným princípom úsudku ([3], 95).

Hlavné závery teórie C. Gilliganovej, jej etiky starostlivosti a zodpovednosti, by sa dali zhrnúť nasledovne: 1. existuje morálna diferenciácia rodov, morálka teda nie je jedna, univerzálna a všeobecne platná, ale existuje špecificky ženská morálka, presnejšie morálna skúsenosť žien je odlišná (a teda aj špecificky mužská morálka, jej mužskosť však doteraz bola zahalená pod pláštikom univerzálnosti); 2. morálne usudzovanie žien sleduje perspektívu starostlivosti spojenú s morálkou zodpovednosti, kým morálne usudzovanie mužov sleduje perspektívu spravodlivosti; 3. morálne vnímanie žien je viac kontextuálne, viac si všíma vzťahy medzi ľuďmi a ich spolupatričnosť, je viac emocionálne než racionálne. Vnútornú rodovú diferenciáciu morálky možno špecifikovať prostredníctvom nasledujúcich určení: morálne vnímanie žien je v porovnaní s morálnym vnímaním mužov senzitivne na kontext a naratívne, nie je zamerané na všeobecnú platnosť a nie je abstraktné; je orientované na vzťahy a spolupatričnosť, a nie na oddeľovanie sa od iných, resp. na princíp nezasahovania, a riadi sa citmi, ako je empatia a priazeň, a nie rozumom. ([6]) V tomto chápaní morálky, ktorá kladie dôraz predovšetkým na starostlivosť, morálny vývoj sa sústreďuje na chápanie zodpovednosti a ľudských vzťahov, kým chápanie morálky ako nestrannosti spája morálny vývoj s porozumením právam a pravidlám. Senzitivita voči kontextu vedie k tomu, aby sa individua vnímali v ich zvláštnosti, aby sa zohľadňovali ich konkrétne, aktuálne potreby a záujmy. Orientovanosť na vzťahy vyjadruje úsilie o zachovanie a kultivovanie medziľudských vzťahov pri riešení morálneho konfliktu, nechápať seba ani iných ako izolovaných jedincov, ale ako osoby "vpletené" do mnohorakých vzájomných vzťahov.

Gilliganovej koncepcia vyvolala dodnes neutíchajúce diskusie, ktoré boli vedené po viacerých líniách a zasiahli mnohé oblasti feministickej teórie a výskumu, dotýkali sa tém, ktoré sú pre feministické myslenie centrálné (rovnakosť verzus inakosť, rodová identita verzus heterogenita,

univerzalizmus verus partikularizmus). Mnohé autorky videli v práci C. Gilliganovej dôkaz o existencii špecificky ženského prístupu k morálke a zároveň isté empirické potvrdenie pozitívnej inakosti žien. Viaceré ju však obviňovali z rodového esencionalizmu a z toho, že jej koncepcia vedie k polarizácii rodových charakterov a namiesto spochybňovania či subverzie existujúcich rodových stereotypov (napr. o emocionalite žien, o ich neschopnosti formálnologického uvažovania) ich potvrdzuje. Niektoré teoretičky zdôraznenie rozdielov medzi ženskou a mužskou morálkou chápali ako politicky neúnosné až nebezpečné, čo je celkom pochopiteľné, ak uvážime, že odlišnosťou ženy sa veľmi často ospravedlňovalo jej nižšie spoločenské postavenie. Upozorňovali, že etika starostlivosti môže pôsobiť priam kontraproduktívne a môže byť využitá pre odôvodňovanie či ospravedlňovanie praktík, vykazujúcich žien z verejnej sféry a uzatvárajúcich ich životy do sféry rodiny a starostlivosti o rodinu. Ďalšie kritické reakcie upozorňovali, že táto koncepcia prináša isté potvrdenie tradičnej dichotómie medzi verejnou a súkromnou sférou tým, že etika spravodlivosti sa uplatňuje vo verejnej sfére, v ktorej prevládajú vzťahy konkurencie, kým etika starostlivosti v súkromnej sfére, v ktorej prevládajú vzťahy kooperácie, starostlivosti o blízkych. Dôraz na perspektívu starostlivosti je užitočným korektívom k tým etickým koncepciám, ktoré univerzálnosť a nestrannosť chápu ako najvyššie morálne hodnoty, zároveň však si treba uvedomiť, že dualistické chápanie morálky, presnejšie protiklad, ktorý Gilliganová kladie medzi normy spravodlivosti a starostlivosti, je problematický nielen v politike, ale aj v samotnej etike ([4], 853).

Iste, bolo by nesprávne hovoriť o ahistorickej dualite rodových charakterov v prípade morálneho usudzovania, skôr treba upozorniť na to, že starostlivosť ako princíp morálneho usudzovania žien zrejme súvisí s ich historickou skúsenosťou, je produktom istého typu spoločnosti a miesta ženy v nej. Gilliganovej však nejde o to, aby previazaním princípu starostlivosti so ženami podsúvala esencionalistické interpretácie, predovšetkým chce rehabilitovať, prehodnotiť "tradičné ženské cnosti", chce ukázať, že ženský spôsob morálnej argumentácie nie je o nič horší ako mužský a že teórie, vo svetle ktorých sa ukázali ako menej "dobré", menej rozvinuté, boli vlastne deformujúcim, falošným zrkadlom. Gilliganová sa usiluje ukázať, že táto inakosť nemá menšiu hodnotu, napokon samotná autorka na viacerých miestach svojej práce upozorňuje na to, že jej závery neumožňujú žiadne ďalekosiahle generalizácie, že súvislosť odlišného hlasu so ženami je empiricky zistený fakt, avšak táto asociácia neplatí absolútne ([3], 31).

Gilliganová svojou koncepciou otvorila akademickú debatu o rode ako o faktore morálneho zdôvodňovania, o nevyhnutnosti včleniť ženskú skúsenosť do všetkých oblastí, z ktorých bola tradične vylučovaná alebo podhodnocovaná. Poukázala na slabinu filozofických univerzálnych teórií, v ktorých dominuje abstrakcia a malá pozornosť sa venuje realite ľudského života, odhalila súvislosti konceptu Ja s morálnymi teóriami, s typmi morálneho zdôvodňovania, s etablovaním jeho vzorov. Gilliganovej práca zásadným spôsobom zasahuje nielen do debát o etike, ale aj o tvorbe, statuse a hodnotovej neutralite psychologickéj teórie vývoja ľudskej osobnosti a v širšom zmysle aj iných teórií v rámci humanitných vied ([2]). Z jej koncepcie vyplýva, že: a/ pochopiť individuálny životný príbeh sa nedá bez širšieho sociálneho kontextu; b/ zohľadnením odlišných (v danom prípade ženských) perspektív sa mení pohľad na sociálnu realitu, dejiny, ale aj na psychológiu ako vedu. Najmä zdôraznením posledného momentu rozkrýva autorka problémy, ktoré sa dosiaľ netematizovali ako teoretické (metodologické) problémy, jej práca prináša aj dôležitý posun v epistemológii – upriamuje pozornosť na skutočnosť, že akýkoľvek výskum, ktorý zohľadňuje a reflektuje skúsenosť iba jednej skupiny – poskytuje pohľad, ktorý je nutne deformovaný a teoreticky neutržateľný, najmä, ak časť ľudskej skúsenosti necháva nepovšimnutú, resp. prekrytú falošnou univerzalizáciou inej časti ľudskej skúsenosti. Za významný prínos možno považovať aj to, že zdôrazňovaním významu vzťahovosti ľudského bytia poukazuje autorka na opodstatnenie alternatívneho typu morálneho usudzovania, ktorý môže byť korektívom v súčasnosti jednostranne preceňovaného individualizmu.

Literatúra:

- [1] ARCHER, J. – LLOYD, B.: Výchova chlapcov a dievčat. In: ASPEKT 1/2000.
- [2] FARKAŠOVÁ, E. – SZAPUOVÁ, M.: O inakosti ženského hlasu alebo o potrebe (rodovej) komplementárnosti. In: ASPEKT 1/2002.
- [3] GILLIGAN, C.: Jiným hlasem. O rozdielnej psychológii žien a mužů. Praha: Portál, 2001.
- [4] GOULDOVÁ, C. C.: Filosofické dichotomie a feministické myšlení: ke kritickému feminizmu. In: Filosofický časopis 5/1992.
- [5] HARDING, S.: The Science Questions in Feminism. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986.
- [6] NAGL-DOCEKAL, H.: Existuje morálne diferenciacia rodov? In: ASPEKT 2-3/1995.
- [7] SCHEU, U.: Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nimi. In: ASPEKT 1/2000.
- [8] SZAPUOVÁ, M.: Kategória rodu vo feministickom diskurze. In: ASPEKT 1/1998.